

## ЯКІСНІ ЗМІНИ РЕГІОНАЛЬНОГО СОЦІУМУ Й ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ДОНЕЦЬКОГО РЕГІОНУ

Розглянуто основні характерні риси регіонального соціуму Донецької області, визначено основні тенденції змін його якісного складу та ролі в господарському комплексі регіону. Проаналізовано вагомість соціально-економічної системи регіону в загальній економічній структурі країни.

*Ключові слова:* регіональний соціум, міжтериторіальні нерівності, економічний розвиток, якісний склад людського потенціалу, інтелектуальний капітал.

При розгляді економічного розвитку регіону на перший план висувається вирішення проблеми співвідношення складових економічного потенціалу (виробничого, трудового, інноваційного), при якому кожен з елементів виробничих сил зазнає найменших негативних змін — як кількісних, так і якісних. Це пов'язано з тим, що кожен із видів потенціалів має свої особливі риси в забезпеченні виробництва. Продовжуючи дослідження якісного складу регіонального соціуму, слід зауважити, що він є складною системою, на яку впливають економічні, біологічні, термодинамічні закони, тому відновлення може відбутися за досить тривалий проміжок часу, що зменшить, або зведе унівець сенс відновлення для існуючого покоління. Треба також дослідити умови, за яких якісний склад не відновлюється.

Проблемам методології регіональної діагностики та питанням пропорційного соціально-економічного розвитку, відтворенню регіонального соціуму присвячено багато досліджень провідних вчених, як вітчизняних, так і зарубіжних науковців, серед яких можна виділити В. М. Василенко [1, с. 121–138; 2, с. 38–56], А. А. Дергало, В. І. Ульяновського [3, с. 20–27], Е. Б. Бойченко [4, с. 17–20] та ін. У своїх роботах автори визначають існування певних диспропорцій в економічному розвитку між регіонами й особливу увагу звертають на рухомі сили зменшення цих нерівностей. Саме якісний склад регіонального соціуму зумовлює гармонійний економічний розвиток.

Незважаючи на те, що дослідженню регіональної економіки було присвячено чимало робіт, цього виявилось недостатньо для діагностики

регіонального соціуму. Так, В. М. Василенко [1, с. 279] наголошує на необхідності економічної діагностики розвитку регіону та відтворенні соціуму, як його складової для виявлення тенденцій розвитку демографічних явищ і процесів. Е. Б. Бойченко [4, с. 17] вважає, що саме регіон є багатофункціональною багаторівневою системою національної економіки. Невирішеними залишаються питання реалізації системного підходу щодо діагностики об'єктивної оцінки розвитку регіонів. Важливим є постійний моніторинг якісного й кількісного складу регіонального соціуму.

Взаємодія влади на державному й регіональному рівні є запорукою оптимального функціонування національної економіки.

Для збалансованого розвитку регіону необхідні якісні зміни регіонального соціуму, визначення складових його взаємодії і взаємовпливу, дослідження їх динаміки. *Метою даної статті є аналіз тенденцій розвитку регіонального соціуму Донецької області протягом 2000–2010 рр., визначення місця економічної системи регіону в господарській структурі країни.*

Однією із загальних тенденцій розвитку суспільства визнано нерівномірний розвиток окремих регіонів світу. Тенденція регіоналізації зберігається на макро-, мезо- та мікрорівнях. За останні роки на фоні посилення неоднорідності економічного простору України помітно поглиблюється диференціація її регіонів за рівнями економічного й соціального розвитку. Це проявляється при виникненні економічних і соціальних проблем, зниженні рівня суспільного виробництва, зниженні рівня життя населення.

Все це створює необхідність виявлення не тільки причин цих проблем, але й пошуку можли-

востей усунення неоднорідностей. Тому проблема дослідження взаємовпливу регіонального соціуму й економічного розвитку території є неоднозначною і складною проблемою, яку треба розглядати на декількох рівнях, у тому числі регіональному.

Донецька область володіє потужним людським потенціалом, про це свідчать деякі показники рівня промисловості, торгівлі, освіти, науки, охорони здоров'я та доходи, які перевищують середні показники по країні, але разом із тим соціальний стан суспільства області свідчить про наявність проблем демографічного й соціального характеру.

Населення Донецької області складає 9,6 % від загального по країні, 6,7 % науковців країни мешкають і працюють в області, на 26,7 % більше об'єм будівельних робіт за 2010 р., ніж по країні, на 3,5 % більше індекс промислової продукції області, на 7,6 % випереджають темпи валової продукції сільського господарства області українські показники. Валовий регіональний продукт області у 2011 р. на 1 особу складає 122,8 % від ВРП по країні.

Водночас вражачими є природний приріст (скорочення) населення — 18,1 % від загального по країні, кількість померлих у віці до 1 року на тис. новонароджених 131,9 % від аналогічного показнику по країні, 114,8 % розлучень, 103,7 % від загальнодержавних [5, 6, 7].

Це дає підставу для подальших соціально-економічних досліджень з метою перетворення господарської структури Донецького регіону. Погіршення якісного складу людського потенціалу регіону є слідством нерівномірного навантаження й територіального розподілу господарського комплексу країни. Дослідження міжнародного досвіду розвитку регіонів через призму концепції людського розвитку дасть можливість зменшити нерівномірний розвиток на регіональному рівні.

Завдяки тому, що Донецька область є великим індустріальним регіоном, вона має у своїй господарській діяльності значний економічний потенціал. Основні його складові — природні та трудові ресурси, виробничий і науково-технічний потенціали, задіяні у всіх сферах економіки регіону, — визначають ефективність його функціонування й успіх соціально-економічного розвитку.

Одними з головних умов формування регіональної економічної системи виступає наявність робочої сили, представленої сукупністю фізичних, духовних, моральних, етнічних, естетичних здібностей людини, які вона використовує у відтворювальних процесах, а також при-

родних умов і ресурсів території, що виступають матеріальною основою виробничих процесів і необхідною передумовою функціонування багатьох ланок господарської системи. Основу трудових ресурсів потенціалу регіону становить економічно активне населення, більша частина якого — це населення працездатного віку. Через скорочення постійного населення області спостерігаються тенденції до скорочення й окремих економічно структурованих категорій населення. Так, економічно активне населення Донецької області у 2007 р. становило 2260,7 тис. осіб, що на 2,3 % менше, ніж у 2001 р., у 2011 р. — 2173 тис. осіб. Якщо на початок 2007 р. у Донецькій області чисельність наявного населення становила 4539 тис. осіб, на початок 2011 р. — 4433 тис. осіб, на початок 2012 р. — 4390 тис. осіб. Незважаючи на те, що з 2007 р. кількість народжених поступово збільшується, рівень смертності у 2011 р. наблизився до рівня 1997 р. Подолати природне скорочення чисельності населення не вдалося, смертність в області досі істотно перевищує народжуваність. На сьогодні приріст є від'ємним — 6,7 % (табл. 1).

У результаті понад півтора разового перевищення смертності над народжуваністю населення області щорічно скорочується на 30 тис. осіб.

В області набули стабільності тенденції, які негативно характеризують можливості трудового потенціалу регіону як сьогодні, так і в майбутньому. Насамперед це стосується скорочення чисельності населення на 9,4 % за останні 10 років, що зумовлено високою смертністю, яка перевищує народжуваність більше ніж у 1,5 рази (див. табл. 1). Слід зазначити, що показник смертності з розрахунку на 1000 осіб і показник смертності дітей у віці до одного року в Донецькій області є вищим, ніж у середньому по Україні [7, с. 422–424]. Понад 20 % смертей припадає на частку осіб працездатного віку: від 25 до 54 років [7]. Істотне зниження основи діаграми статевовікової структури населення Донецької області наочно відображає поступове зниження падіння народжуваності, яке є наслідком недосконалих процесів соціально-економічних перетворень у країні протягом 20 років, у результаті чого частка дітей і підлітків у загальній чисельності населення області не перевищує 12,3 % (у 1989 р. — 22,1 %) [6, с. 250–253, 277]. І хоча віковий склад населення області характеризується високою часткою осіб працездатного віку (на 2011 р. 57,6 %), така тенденція посилює демографічне навантаження на працездатне на-

Таблиця 1. Демографічні показники Донецької області

Показники	Роки									
	2000	2002	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Чисельність наявного населення, тис. осіб	4894	4774	4672	4623	4581	4539	45389	45001	4467	4433
Кількість народжених усього, осіб	30042	31216	35526	35883	39327	40560	44394	43373	41258	41720
Кількість померлих усього, осіб	83575	82267	82264	83663	81271	82109	81948	75251	73916	71042
Природне скорочення населення, осіб	-58533	-51051	-46738	-47780	-41944	-41549	-37554	-31878	-32658	-29322

Джерело: [5, 6, 7, с. 241–246].

селення і є підставою для зниження питомої ваги дітей у майбутньому, що негативно відобразиться на якості трудового потенціалу. На сьогодні в Донецькій області демографічне навантаження становить 671 осіб на 1000 осіб працездатного віку проти 640 осіб у 2006 р. Демографічне навантаження таким чином продовжує зростати.

Чисельність наявного населення Донецької області на початок 2011 р. становила 4433 тис. осіб. Протягом 2010 р. вона зменшилася на 33,7 тис. осіб, або на 0,8 %, у тому числі на 32,6 тис. осіб внаслідок перевищення кількості померлих над кількістю народжених і на 1,1 тис. осіб — за рахунок міграційного скорочення. У 2010 р. в області померли 73,9 тис. осіб, що порівняно з попереднім роком менше на 1,8 %, проте у 1,8 рази більше, ніж народилося. Кількість народжених порівняно з 2009 р. зменшилася на 4,9 % і склала 41,3 тисячі дітей [6, с. 277–279].

Надмірна концентрація промислового виробництва, транспортної інфраструктури та висока щільність населення створили величезне навантаження на біосферу області — найвищу в Україні. У 2010 р. збільшилась кількість забруднюючих речовин як в атмосферу, так і поверхневі водойми, що свідчить про деякий підйом виробництва, що супроводжується збільшенням

хвороб органів дихання [1, с. 517]. Дослідження вказують на наявність тісного взаємозв'язку між забрудненням середовища та захворюваністю населення.

Таким чином, довгострокове комплексне техногенне навантаження на компоненти навколишнього природного середовища створюють передумови для суто економічних і соціальних негативних наслідків, впливають на загальну якість життя населення, безпеку умов праці й дотримання соціальної справедливості. Отже, досягнення економічного зростання, задоволення соціальних потреб населення і забезпечення соціального добробуту неможливо в умовах прогресуючої екологічної кризи.

Головним елементом модернізації промисловості є інтелектуальний капітал, який існує у вигляді кваліфікації, інформації і знань. У процесі промислового виробництва вони трансформуються в капіталізовані активи.

У Донецькій області сформована мережа навчально-виховних закладів, які задовольняють потреби населення у формах, профілях і мовах навчання. У регіоні функціонують 111 професійно-технічних навчальних закладів (ПТНЗ), цей показник дещо знизився порівняно до 2000 р. із 120 (табл. 2).

Таблиця 2. Показники рівня освіти в Донецькій області

Показники	Роки								
	2000–2001	2005–2006	2006–2007	2007–2008	2008–2009	2009–2010	2010–2011	2011–2012	
Кількість вищих навчальних закладів	94	90	90	89	87	84	82	80	
Кількість ПТНЗ	120	120	120	120	119	113	112	111	
Чисельність осіб (тис.), які навчалися у ВНЗ	171,5	217,1	217,6	214,5	202,6	181,3	171,7	158,7	
ПТНЗ	35	33,4	32,3	30,2	28,9	22,3	27,8	22,5	
Випущено студентів із ВНЗ, тис. осіб	38,8	46,3	47	48,4	50,6	53	50,7	46	
Підготовлено кваліфікованих робітників із ПТНЗ, тис. осіб	28,4	29,7	30,3	28,3	26,9	24,3	24,4	23,8	

Джерело: [6, с. 351–396; 7, с. 393–395].

Професійне навчання в Донецькій області здійснюється за різними напрямками, найбільше фахівців готується для будівництва, машинобудування, автомобільного транспорту, харчової промисловості, торгівлі, обслуговування населення.

Саме людський потенціал зі своїми здібностями до інтелектуальної і творчої діяльності, можливостями поповнювати знаннями інтелект і використовувати його в різних сферах громадського життя є основою для розвитку

наукової та інноваційної діяльності. Донецька область належить до п'ятірки регіонів (м. Київ, Харківська, Дніпропетровська, Львівська області), що мають розвинену систему наукових організацій із потужним науково-кадровим потенціалом, здатних забезпечити науково-технічними розробками практично всі галузі економіки, містить 5 % наукових організацій України [8, с. 158]. У 2010 р. загальна чисельність працівників в організаціях, які займалися науковою діяльністю, зменшилась порівняно з 2009 р. на 13,8 % і становила 7,9 тис. осіб (без сумісників), або 5,6 % загальної їх чисельності в Україні. За чисельністю працівників наукових організацій Донецька область, як і у 2009 р., посідає четверте місце у країні після м. Києва (56,7 тис. осіб), Харківської (22,4 тис. осіб) і Дніпропетровської (11,2 тис. осіб) областей [8, с. 22]. Слід зазначити, що передумови для поповнення наукового потенціалу регіону у плані наукових кадрів ма-

ють тверде підґрунтя, тому що збільшилася питома вага докторів наук до 169, порівняно до 2009 р. (167), відбувся певний перерозподіл науковців за віком. У 2010 р. порівняно з 2009 р. збільшилася питома вага дослідників у віці до 40 років і 70 років і старше на 0,5 в. п., у віці 60–69 років — на 0,7 в. п., зменшилася — у віці від 40 до 49 років — на 1,5 в. п., у віці 50–59 років — не змінилася. Слід зазначити, що більша частка науковців займаються науковою діяльністю за сумісництвом, поєднуючи з основною викладацькою.

Обсяг витрат на виконання наукових і науково-технічних робіт власними силами організацій у фактичних цінах у 2010 р. становив 547,7 млн грн (у 2009 р. — 372 млн грн). За обсягом витрат на наукову діяльність Донецька область у 2010 р. посідала четверте місце після м. Києва (3753,7 млн грн, або 41,7 % загального обсягу витрат), Харківської (1620,1 млн грн, або 18 %) та Дніпропетровської областей (731,4 млн грн, або 8,1 %) [8, с. 46]. (табл. 3).

Таблиця 3. Показники наукової та інноваційної діяльності в Донецькій області

Показники	Роки						
	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Кількість організацій, які виконують наукові та науково-технічні роботи	101	81	77	74	69	67	65
Чисельність працівників наукових організацій	13575	10677	10375	10517	10064	9116	7856
Чисельність фахівців, які виконують наукові та науково-технічні роботи	9996	7633	7527	7561	7115	6510	5613
з них мають науковий ступінь доктора наук	180	151	161	171	167	167	169
кандидата наук	956	750	755	764	746	715	680
Обсяг наукових і науково-технічних робіт, виконаних науковими організаціями, у фактичних цінах, тис. грн	104608,1	261899,0	322294,9	395410,7	478551,9	410149,8	579342,3
Кількість виконаних наукових та науково-технічних робіт, од.	3735	3715	3902	3978	4812	3829	4251
Чисельність кандидатів наук в економіці області	4142*	4449*	4696*	4820*	5009	5038	5165
Чисельність докторів наук в економіці області	587*	686*	709*	734*	760	798	838
Подано заявок на видачу охоронних документів, од.	366	907	992	883	593	509	592
Одержано охоронних документів, од.	229	856	981	945	630	516	521

\* Станом на 1 жовтня поточного року. Джерело: [8].

Так, у 2010 р. порівняно з 2000 р. скоротилася кількість організацій, які виконували наукові й науково-технічні роботи на 36 %; у 1,7 рази скоротилася чисельність працівників наукових організацій. Тим не менш збільшилася кількість виконаних наукових і науково-технічних робіт (на 14 % порівняно з 2000 р.). Статистичні дані свідчать про те, що обсяг наукових і науково-технічних робіт, виконаних науковими організаціями, зростає (у 2010 р. порівняно з 2000 р. у 5,5 разів), але об'єктивно характеризувати цю тенденцію складно, тому що цифри подано у фактичних цінах і на суттєве зростання обсягу наукових праць у грошовому вираженні міг вплинути ціновий фактор (див. табл. 3).

У галузевій структурі обсягів наукових і науково-технічних робіт, які виконуються науковими організаціями Донецької області, найбільшу питому вагу традиційно мають розробки та дослідження в галузі технічних наук — понад 70 %, дослідження в галузі природознавства становлять 14–16 % наукових праць, серед яких перше місце посідають фізико-математичні та хімічні дослідження; менш значущими є обсяги медичних і сільськогосподарських наукових досліджень, а наукові роботи в галузі геології та географії практично не проводяться. Питома вага наукових досліджень в галузі суспільних наук становить 4–5,3 %, де переважають економічні й юридичні напрями, однак незначні дослідження в педагогічній сфері

з 2010 р. На частку гуманітарних наук припадає менше ніж 1 % [8, с. 58].

Кількість промислових підприємств, що впроваджували інновації в області зменшилася на 35 % з 2008 р., у той час, як цей показник по Україні збільшився на 1,4 %. Кількість виконаних наукових і науково-технічних робіт у 2010 р. становила 4251 одиниць, що свідчить про незначну позитивну тенденцію порівняно до 2000 р. (див. табл. 3). За даним показником Донецька область посідає провідні позиції, поступаючись Дніпропетровській, Харківській областям і м. Києву. Про активізацію в науковому середовищі свідчать і наукові праці, які регулярно друкуються й серед яких зростає кількість монографій, підручників, навчальних посібників.

Незважаючи на деякі негативні тенденції в інноваційній сфері Донецької області, у цілому регіон має ряд переваг для розвитку інновацій і генерацію їх в економічні процеси: високий рівень розвитку науки, потужна індустрія, кваліфіковані кадри. Однак учені регіону відзначають ряд істотних проблем і факторів, які стримують інноваційний розвиток і негативно характеризують науковий та інноваційний потенціал Донецької області. У першу чергу це здійснення інноваційної діяльності переважно на великих промислових підприємствах (значна частина яких ототожнює інноваційну активність, насамперед із придбанням імпоротної техніки й технологій), низька вартість висококваліфікованої праці, скорочення науково-дослідницьких, експериментальних підрозділів на підприємствах, у галузях. Як і в цілому по країні, однією з основних перешкод області на шляху інноваційного розвитку є відсутність дієвої системи стимулювання інноваційної активності, що часто є наслідком недосконалої державної інноваційної політики, відсутності державної організаційної й фінансової підтримки, недосконалої законодавства щодо підтримки та захисту інноваційної діяльності, зокрема й нерозвиненості системи страхування інноваційних процесів. Із урахуванням високого економічного ризику, пов'язаного з упровадженням інновацій, тривалих строків їх окупності, значних матеріальних витрат, дефіциту власних коштів на створення і впровадження нововведень, перехід регіону на шлях інноваційного розвитку без відповідних реформ щодо організаційно-правових, фінансових інструментів стимулювання інноваційного розвитку з боку державних і регіональних органів влади буде ускладнений.

Значним стримуючим фактором інноваційних процесів на локальних рівнях так само є низький рівень інноваційної культури керівників підприємств, які надають перевагу консерватизму й авторитарному стилю управління, ігноруючи найбільш дієві фактори успішного й конкурентоспроможного розвитку сучасності. Фактором, що стримує інноваційну активність у Донецькій області, також є монополізм виробників, який перешкоджає формуванню конкурентоспроможного середовища. Тому для Донецької області, незважаючи на значний науковий потенціал, через наявну структуру промисловості, що характеризується також перевагою і впливом великих підприємств, наявністю значних перешкод на шляху переходу до інноваційного розвитку, поки ще характерний індустріальний тип ведення господарства [8, с. 192–199].

*Висновки і перспективи подальших розробок.* Донецький регіон залишається найпотужнішим промисловим регіоном України з ресурсом господарською структурою, разом із тим володіє потужним соціо-демографічним потенціалом (9,6 % населення, 9,5 % ВНЗ, 6,9 % науковців від українського). Донецька область входить до п'ятірки регіонів з розвинутою системою наукових організацій, показники діяльності яких збільшуються, аналізуючи десятирічний термін. Так, збільшилася кількість наукових робіт у 5,5 рази, особливо в напрямку галузі технічних наук, недостатніми є інновації в галузі гуманітарних, а саме педагогічних наук. Молодшим став віковий склад вчених (кандидатів і докторів наук). Тим не менш, знизилася частка інновацій і винаходів, які впроваджують підприємства, на 35 %, хоча цей показник по Україні збільшився.

Аналізуючи демографічну складову соціуму, треба окреслити чітку тенденцію до погіршення його якісного й кількісного складу. Серед негативних показників: загальне скорочення чисельності наявного населення на 9,4 % за десять років внаслідок високого рівня смертності, у т. ч. дитячої до 1 року і працездатного населення; збільшення демографічного навантаження на осіб працездатного віку та техногенного навантаження на екосферу; погіршення показників здоров'я населення відповідно збільшенню викидів в атмосферу та гідросферу від стаціонарних джерел.

Слід визначити, що соціально-демографічна складова регіону зазнає регресивних тенденцій, а враховуючи те, що економіка Донецького

регіону є менш гнучкою, криза у розвитку соціуму буде глибшою і тривалішою.

Здійснюючи дослідження у сфері вивчення соціально-економічного потенціалу регіону, слід звернути увагу на стан здоров'я соціуму, екологічне навантаження (деякі статистичні показники дослідження слід визначати відповідно до європейських, згідно ІЛР, а саме: рівень шумового забруднення, очікувана тривалість життя з обліком здоров'я, загальний показник фертильності, доля відновлюваних джерел енергії від загального), якість науки й освіти, стан виробничого потенціалу регіону, тому що основні засоби, які представляють техніко-технологічну сторону виробничих процесів, впливають на продуктивність праці, собівартість продукції, екологічність виробництва, тобто визначають ефективність використання інших складових економічного потенціалу, а отже, і перспективність соціально-економічного розвитку регіону.

#### Список використаної літератури

1. Диагностика развития регионов: виды, подходы, приемы : монография / [Василенко В. Н., Благодарный А. И., Бойченко Э. Б. и др.] ; под науч. ред. В. Н. Василенко. — Донецк : Юго-Восток, 2012. — 558 с.
2. Василенко В. Н. Региональный рынок труда: особенности функционирования : монография / В. Н. Василенко, М. В. Жилина ; науч. ред. В. Н. Василенко ; НАН Украины, Ин-т экономико-правовых исследований, 2010. — 223 с.

3. Дергало А. А. Социология региональных трансформаций : монография / А. А. Дергало, В. И. Ульяновский. — Архангельск : Северный (Арктический) федеральный университет, 2010. — 493 с.

4. Бойченко Е. Б. К вопросу о теоретических основах диагностики регионального социума / Е. Б. Бойченко // Экономика и право. — 2010. — №2 (27). — С. 17–20.

5. Статистичний щорічник Донецької області за 2009 рік. — Донецьк : Державний комітет статистики України, Донецьке обласне управління, 2010. — 511 с.

6. Статистичний щорічник Донецької області за 2010. — Донецьк : Державний комітет статистики України, Донецьке обласне управління статистики, 2011. — 461 с.

7. Статистичний щорічник Донецької області за 2011 рік. — Донецьк : Державний комітет статистики України, Донецьке обласне управління, 2012. — 502 с.

8. Наукова та інноваційна діяльність Донецької області за 2010 рік : стат. зб. — Донецьк : Головне управління статистики у Донецькій області, 2011. — 186 с.

Стаття надійшла до редакції 03.10.2012 р.